

EEN BLIK ACHTER HET IJZEREN GORDIJN

De beeldvorming van non-gouvernementele organisaties over
mensenrechten in de Sovjet-Unie na de Helsinki-akkoorden

Bastiaan Schoolmann

Een overheid die gezonde burgers zonder pardon oppakt, deze vervolgens geestesziek verklaart, hen door middel van zware medicatie monddood maakt en daarna wegstopt zodat ze onzichtbaar zijn voor de maatschappij; dit klinkt als het scenario van een horrorfilm. Toch was dit politiek misbruik van psychiatrie veertig jaar geleden niet vreemd in de Sovjet-Unie.

De voornaamste slachtoffers van dit politiek misbruik van psychiatrie waren de Sovjetdissidenten, oftewel burgers van de Sovjet-Unie die alternatieve ideeën hadden over de politiek in hun land.¹ Een van de speerpunten van deze dissidenten was het waarborgen van internationale mensenrechten, een ideaal dat in de jaren zeventig van de vorige eeuw wereldwijd zijn doorbraak beleefde. Als gevolg van de opkomst van dit ideaal werden er wereldwijd vanuit de publieke sfeer verschillende non-gouvernementele organisaties (ngo's) opgericht die zich inspanden voor mensenrechten.²

De Helsinki-akkoorden uit 1975 waren een doorbraak van de mensenrechten; in deze akkoorden werd het ideaal van mensenrechten namelijk institutioneel vastgelegd.³ Hierdoor deed zich een ontwikkeling voor waarin het idee van mensenrechten, afkomstig van de ngo's, door de internationale politiek werd vastgelegd. De Helsinki-akkoorden boden ngo's daardoor meer mogelijkheden en zekerheid in de internationale strijd voor mensenrechten. Het politiek misbruik van psychiatrie in de Sovjet-Unie was een van de misstanden waar deze ngo's zich op richtten. Een van deze organisaties was Campaign Against Psychiatric Abuse (CAPA), een in Londen gevestigde organisatie die streed tegen het politiek misbruik van psychiatrie en haar leden voorzag van informatie omtrent deze misstanden. Om een beeld te kunnen vormen van de situatie in de Sovjet-Unie had deze organisatie een transnationaal netwerk nodig om informatie over de status van mensenrechten aan de andere kant van het IJzeren Gordijn te krijgen.

De Helsinki-akkoorden, die in de politieke arena gesloten waren, strookten met de idealen van de mensenrechten-ngo's. Het is daarom interessant om te zien hoe dit internationale verdrag de manier waarop ngo's informatie over het schenden van mensenrechten verspreidden beïnvloedde en daarmee ook de beeldvorming van andere ngo's over mensenrechten beïnvloedde. In dit artikel wordt daarom aan de hand van een *casestudy* naar de informatievoorziening van de CAPA gekeken. Eerst zal verduidelijkt worden wat de Helsinki-akkoorden inhielden en welke directe en indirecte gevolgen deze hadden voor dissidenten en ngo's. Daarna zal het dissidentennetwerk belicht worden om te begrijpen welke rol zij speelden in de beeldvorming van het misbruik van mensenrechten in de Sovjet-Unie. Tot slot zal er aan de hand van de Britse ngo CAPA worden weergegeven hoe deze informatie vanuit het dissidentennetwerk werd gebruikt voor de beeldvorming door westerse ngo's.

EEN AKKOORD MET ONVOORZIENE GEVOLGEN

Op 1 augustus 1975 werd in de Finse hoofdstad Helsinki na lang onderhandelen de laatste hand gelegd aan de Helsinki-akkoorden. Deze akkoorden vormden het einde van de onderhandelingen van de Conferentie over Veiligheid en Samenwerking in Europa en hadden betrekking op veiligheid, economie en cultuur. Dit verdrag werd getekend door de Verenigde Staten, Canada en 33 Europese landen, waaronder de Sovjet-Unie.⁴ Het verdrag was onderverdeeld in vier categorieën, ook wel *baskets* genoemd. De eerste hiervan had betrekking op tien basisprincipes om de Oost-Westrelatie in Europa de goede kant op te sturen. Het zevende beginsel van deze basket, respect voor mensenrechten en fundamentele vrijheden, vormde samen met de derde basket, waarin humanitaire principes zoals arbeidsvoorwaarden voor journalisten en een vrije circulatie van informatie werden vastgelegd, de meest belangrijke afspraken in de ogen van de westerse landen. De reden hiervoor was dat middels deze afspraken de mensenrechten in de Sovjet-Unie beter in de gaten gehouden kon worden.⁵

Het is daarom opmerkelijk dat de Sovjet-Unie de Helsinki-akkoorden met de daarin opgenomen afspraken met betrekking tot mensenrechten ondertekende. De Sovjet-Unie en haar bondgenoten van het Warschaupact toonden in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw maar weinig interesse in mensenrechten

Sovjetleider Leonid Brezjnev ondertekent de Helsinki-akkoorden.
http://conehistory12.weebly.com/uploads/2/3/3/8/23388880/8353447_orig.jpg

en probeerden deze in eerste instantie dan ook te weren uit de Helsinki-akkoorden.⁶ Ondanks waarschuwingen van zijn adviseurs tekende Brezjnev toch de akkoorden. Hij zag het verdrag als een grote overwinning voor de erkenning van de landsgrenzen in Oost-Europa en de non-interventie in zijn binnenlandse zaken, die opgenomen waren in

beginsel drie en zes van de eerste basket. De afspraken met betrekking tot mensenrechten stonden volgens Brezjnev nog open voor verdere discussie.⁷

Op het moment dat de Helsinki-akkoorden werden getekend was de omgang met dissidenten en de manier waarop psychiatrie hiervoor werd ingezet een van de voornaamste punten van de internationale kritiek op de mensenrechten in de Sovjet-Unie. De toenmalige leider van de KGB, Yuri Andropov, stelde in 1969 voor om gedwongen psychiatrische opname te gebruiken tegen Sovjet-dissidenten. Dit politieke misbruik van psychiatrie was geen nieuw verschijnsel, maar nam wel enorm toe in de jaren zeventig onder leiding van Andropov.⁸ Bij het oppakken van dissidenten maakte hij geen onderscheid tussen mensen met

'legale' activiteiten die connecties hadden met internationale ngo's als Amnesty International, en bijvoorbeeld gevaarlijke radicale nationalistes. Volgens Andropov waren er binnen de samenleving immers 'honderdduizenden' mensen die de Sovjet-Unie kwaad wilden doen. De afspraken in de Helsinki-akkoorden veranderden Andropovs aanpak van dissidentie en het schenden van mensenrechten niet. Maar dat hij zo veel aandacht schonk aan deze dissidenten geeft wel aan dat hij zich zorgen maakte over inmenging van Sovjetburgers in het mondiale debat over de schending van mensenrechten in de Sovjet-Unie.⁹

Deze zorgen waren terecht. Het uitgebreide dissidentennetwerk reageerde vurig op het ondertekenen van de Helsinki-akkoorden, en de gelijktijdige schending hiervan. Een voorbeeld van een grote en publieke reactie is de speech van Nobelprijswinnaar Andrej Sacharov. In dit dankwoord, dat internationaal werd verspreid, stelde hij dat de Sovjet-Unie er weinig aan deed om de afspraken van de Helsinki-akkoorden na te leven.¹⁰ Naast dit grote gebaar waren het vooral de kleinere acties die internationaal de aandacht vestigden op de schending van de Helsinki-akkoorden door de Sovjetregering. Het beste voorbeeld hiervan was het verspreiden van illegale literatuur, de zogenoemde *samizdat*-publicaties, zoals de *Chronicle of Current Events (Chronicle)*. Deze werken gaven informatie over de slechte situatie van mensenrechten in de Sovjet-Unie.¹¹ De *Chronicle* stamde uit de jaren zestig, maar beleefde aan de vooravond van de Helsinki-akkoorden, in 1974, een opleving na enkele jaren niet uitgebracht te zijn. Het was lastig voor de regering van de Sovjet-Unie om dit blad, dat werd samengesteld door dissidenten, onder de duim te houden. Door het ingewikkelde lezersnetwerk was de Sovjetregering, net als de anonieme redactie van *Chronicle*, er niet van op de hoogte wie dit blad nou werkelijk las.¹² Nadat in augustus 1975 de Helsinki-akkoorden werden afgedrukt in de grote nieuwsbladen in de Sovjet-Unie, verschenen er vrijwel direct kritische *samizdat*-publicaties over de mensenrechten in de Sovjet-Unie.

De regering van de Sovjet-Unie was enigszins verrast door alle aandacht voor mensenrechten na de Helsinki-akkoorden en werd daardoor gedwongen opheldering te geven over hoe de akkoorden gezien moesten worden.¹³ Er werd een propagandacampagne in werking gezet die duidelijk moest maken dat de ideologische strijd tussen het Westen en Oosten nog steeds doorging. Het toonde dat de Sovjet-Unie het Westen niks verschuldigd was na het erkennen van de grenzen in beginsel drie en dat de Sovjet-Unie bovendien beter zijn best had gedaan om zich aan de Helsinki-akkoorden te houden dan het Westen. Een opmerkelijke manier waarop de Sovjet-Unie haar toewijding aan de Helsinki-akkoorden aan het Westen wilde laten zien was door het vrijlaten van twee internationaal bekende slachtoffers van politiek misbruik van psychiatrie, Leonid Plyushch en Vladimir Bukovsky.¹⁴ Het is tekenend hoe deze actie door westerse tegenstanders van de Sovjet-Unie werd ontvangen. In een artikel in *Straitjacket*, de voorloper van de latere nieuwsbrieven van de CAPA, werd het beeld geschetst dat Bukovsky internationaal zo bekend was dat de Sovjet-Unie zijn geplande dood niet had kunnen verzwijgen. De enige reden waarom deze dissident volgens het tijdschrift werd vrijgelaten was door demonstraties, media-aandacht en het versturen van brieven vanuit het Westen. Vrijwel direct na de vrijlating

van Bukovsky werd de minder bekende dissident Borisov gearresteerd; volgens *Straitjacket* was de kans groot dat de vrijlating van Bukovsky hiervoor als internationale bliksemafleider diende.

De internationale politiek had na de ondertekening van de Helsinki-akkoorden veel interesse in de kennis en bronnen van de ngo's om zo te controleren of de Sovjet-Unie zich aan de gemaakte afspraken hield.¹⁵ Een jaar na het ondertekenen van de akkoorden richtte een groep Sovjetdissidenten een organisatie op die perfect in deze informatie kon voorzien. Deze zogeheten Moscow Helsinki Watch Group streed niet in de politieke arena, maar streed puur voor de mensenrechten in de Sovjet-Unie. Deze ngo, onder leiding van de natuurkundige Yuri Orlov, was opgericht om te zoeken naar een nieuwe en innovatieve manier om de strijd voor de mensenrechten in de Sovjet-Unie te voeren. De Helsinki-akkoorden boden de dissidenten en hun organisaties een opening om informatie te delen met het buitenland waarmee belangrijke stappen werden gezet naar een transnationaal netwerk.¹⁶

DE VORMING VAN EEN TRANSNATIONAAL NETWERK

Toen de hierboven genoemde dissident Yuri Orlov in 1976, vlak voor de oprichting van zijn Moscow Helsinki Watch Group, een mededissidente vertelde over zijn plannen, verklaarde deze hem voor gek. Ze vroeg hem of het steunen van deze akkoorden niet betekende dat Orlov de regering steunde? 'Dat klopt', zei Orlov, 'het zijn politieke afspraken dat is het nadeel ervan, maar juist ook hun waarde'.¹⁷ De elf dissidenten die zich onder leiding van Orlov verenigden in de Moscow Helsinki Watch Group waren niet nieuw in het dissidentennetwerk. Ze waren allemaal al enkele jaren actief, maar het unieke karakter van de Helsinki-akkoorden bood hen een nieuwe uitdaging. Ondanks dat de dissidenten zich ervan bewust waren dat de KGB veel tegenstand zou bieden, was het in theorie mogelijk om met de Moscow Helsinki Watch Group te strijden voor mensenrechten zonder de wet te overtreden. Ze legitimeerden hun acties door middel van de Helsinki-akkoorden, waarin stond dat een individu het recht heeft om 'op de hoogte te zijn en zich te gedragen naar de rechten en plichten van de rechten van de mens'.¹⁸

Een van de manieren waarop de Moscow Helsinki Watch Group als ngo met de burgers van de Sovjet-Unie communiceerde was door het zogenaamde 'boemerangeffect'. Hiermee wordt in dit geval bedoeld dat de organisatie informatie doorspeelde aan connecties in het Westen, die vervolgens weer door burgers in de Sovjet-Unie opgevangen werd.¹⁹ Dat dit een succesvolle methode was, bleek al enkele dagen na de oprichting van de ngo. Via buitenlandse radiozenders hoorden mensen in de Sovjet-Unie dat de groep was opgericht en binnen enkele dagen kwamen mensen vanuit het hele land naar Moskou om hun verhaal te doen bij de leden. Het luisteren naar en rapporteren van deze verhalen kostte veel tijd, mede omdat de groep de echtheid ervan wilde controleren, bijvoorbeeld door de verhalen te vergelijken met beschikbare rechtbankverslagen. In tegenstelling tot de auteurs van de *Chronicle* waren de leden van de Moscow Helsinki Watch Group niet anoniem en daardoor dus beter te bereiken.²⁰ Doordat er nu een centraal punt was voor Sovjetburgers om de

schending van mensenrechten in hun land aan te kaarten, vormde de Moscow Helsinki Watch Group een link tussen verschillende dissidentenbewegingen in de Sovjet-Unie, die eerder los van elkaar stonden.²¹

Uit een interview van de CAPA in 1977 met een van de originele leden van de Moscow Helsinki Watch Group, Lyudmilla Alexeyeva, blijkt hoe deze informatie vervolgens behandeld werd. Ieder lid van de groep had de verantwoordelijkheid voor een eigen onderwerp waar diegene over schreef. Wanneer een lid een dossier klaar had, werd dit 'gepresenteerd' aan de overige leden.²² Deze dossiers werden vervolgens niet naar het Westen gestuurd maar naar de *Chronicle*, deze anonieme organisatie kon ze vervolgens als samizdat-publicatie verspreiden.²³ Directe communicatie tussen het Westen en de Moscow Helsinki Watch Group ging door middel van korte documenten van ongeveer anderhalve pagina, die werden verstuurd zodra ze klaar waren. In eerste instantie stuurden de leden van de Moscow Helsinki Watch Group ongeveer tweehonderd exemplaren van hun publicaties met de post naar het Westen en de Sovjetregering, waarbij ze alleen van deze laatstgenoemde een ontvangstbewijs ontvingen.

Dit was een reden om de tactiek te veranderen. In het vervolg gaven ze hun publicaties aan journalisten die ze vervolgens zouden doorgeven aan de regeringen die hier interesse in hadden, zoals de Verenigde Staten, Engeland, Canada en West-Duitsland. Daarnaast werden ook ngo's als Amnesty International in Londen voorzien van een exemplaar.²⁴ Andere manieren van het uitwisselen van informatie vond plaats door persoonlijke contacten, wat blijkt uit een bericht uit dezelfde editie van CAPA-nieuwsbrief *Straitjacket*. Borisov, een vriend en voormalig medegevangene van CAPA-oprichter Viktor Fainberg, belde na zijn vrijlating Marina Voikhanskaya, de vrouw van Fainberg die net als haar man als dissident naar Londen was vertrokken. Zij was nauw betrokken bij de CAPA om informatie te geven over de schending van mensenrechten in de psychiatrische inrichtingen.²⁵ Nieuwsbrieven van de CAPA laten ook zien dat er vanuit de Sovjet-Unie door middel van brieven werd gecommuniceerd. Deze waren in eerste instantie gericht aan de 'Working Commission to Investigate the Use of Psychiatry for Political Purposes' (Working Commission), maar werden ook gedeeld met ngo's in het buitenland om de schending van mensenrechten aan te kaarten.²⁶

Deze Working Commission was een onderdeel van de Moscow Helsinki Watch Group. Het had als doelstelling om zich specifiek te richten op het onderzoek naar politiek misbruik van psychiatrie en hier eens in de twee maanden verslag over uit te brengen.²⁷ Deze bevindingen werden naar het Westen gestuurd, maar ook naar de autoriteiten van de Sovjet-Unie met het verzoek om eventuele fouten aan te passen, waar de Working Commission overigens nimmer antwoord op kreeg. Door de goede organisatie van deze werkgroep waren ze meestal snel op de hoogte van een arrestatie en werd deze uitgebreid in het nieuws gebracht.²⁸ Buiten de bekende samizdat-methode verspreidde deze Working Commission haar bevindingen ook via de buitenlandse radio. Op deze manier kon door middel van het genoemde boemeraangeffect een groter publiek bereikt worden dan via schriftelijke verspreiding.²⁹

Dat deze werkgroep goede connecties had met het buitenland blijkt ook uit het bezoek dat de Engelse Dr. Low-Beer aan de werkgroep bracht. Deze Britse psychiater liep tijdens zijn bezoek een tijd met de Working Commission mee om de slachtoffers van politiek misbruik van psychiatrie zelf te onderzoeken. Niet geheel verrassend waren de meeste van deze mensen psychisch in orde. Deze diagnose deelde hij vervolgens met zijn collega's in Engeland om ook de druk op de Sovjetpsychiatrie binnen de internationale medische wereld te verhogen.³⁰ Een van de oprichters van de Working Commission, Alexander Podrabinek, was in deze periode ook bezig met een boek over het politiek misbruik van psychiatrie dat duidelijk gericht was aan het westerse publiek.³¹ Hij zou dit boek echter niet zelf kunnen verspreiden, omdat hij in 1978 werd opgepakt door de KGB. In de drie jaar hierna zou ook de rest van de Working Commission gearresteerd worden of gedwongen tot emigratie.³² Dit betekende het einde van een van de belangrijkste informatiebronnen voor de westerse ngo's.³³

Deze arrestaties van de dissidenten die zich inzetten voor de Working Commission waren niet verrassend in de jaren na 1978. In de nadagen van de Belgrado-conferentie, waarin de uitvoering van de Helsinki-akkoorden besproken werd, toonde de Sovjet-Unie zich onverschillig tegenover de kritiek op de omgang met mensenrechten in haar land.³⁴ Hoewel de arrestaties van de dissidenten die zich bezighielden met het controleren van de Helsinki-

akkoorden misschien wel veelzeggender en concreter waren dan de informatie die de dissidenten naar buiten brachten, was de keuze tussen internationaal gezichtsverlies of de controle in het thuisland behouden snel gemaakt door de Sovjet-Unie.

De arrestatie van Working Commission-lid Alexander Podrabinek in 1978.
http://gdb.rferl.org/9A77CFB0-D625-4184-AF56-124039115AA9_cx1_cy20_cw99_w610_r1_s_r1.jpg

Tussen 1977 en 1979 werden 23 leden van de verschillende Helsinki Watch Groups gearresteerd en 7

gedwongen tot emigratie.³⁵ Vanaf 1979 ging de Sovjet-Unie over op een grootschaligere aanpak van dissidenten. Een jaar later, in 1980, stonden de Olympische Spelen op het programma en 'the process of "cleansing" Moscow from dissidents' was al begonnen, schreef de Moscow Helsinki Watch Group aan de president van het Olympisch Comité.³⁶ Ook de CAPA deed in haar nieuwsbrieven verslag van wat ze de 'pre-Olympic purge' noemde. Uit bronnen die CAPA-leden van Amnesty International kregen, bleek dat er honderd dissidenten waren opgepakt van wie er zeven naar een psychiatrische instelling waren gebracht. In de daaropvolgende nieuwsbrief meldde CAPA dat de situatie in de Sovjet-Unie sinds Stalin nog nooit zo zorgelijk was geweest.³⁷ Naast de

Working Commission werd ook de Moscow Helsinki Watch Group langzaam opgerold door een meedogenloos optredende KGB. In 1982 verscheen de laatste publicatie van de ngo uit Moskou waarin de weinige overgebleven leden meldden ermee te stoppen.³⁸

Met het verdwijnen van de Moscow Helsinki Watch Group en de daaraan gelieerde groepen verdween de dissidentenbeweging in de Sovjet-Unie echter niet. Er stonden nieuwe mensen klaar die opkwamen voor de mensenrechten in de Sovjet-Unie, maar zij misten het (internationale) prestige dat de leden van de Moscow Helsinki Watch Group wél hadden.³⁹ De internationale bekendheid van deze dissidenten en hun banden met het Westen waren twee factoren die zorgden voor het succes van de Moscow Helsinki Watch Group. De ngo wist slim gebruik te maken van de mogelijkheden die de Helsinki-akkoorden boden. Ze vormden niet alleen een centraal verzamelpunt voor informatie vanuit verschillende dissidentenbewegingen binnen de Sovjet-Unie, maar konden de schending van mensenrechten ook naar de westerse ngo's communiceren.

DE ECHO IN HET WESTEN

Een van de ngo's in het westen die dankbaar gebruikmaakte van de informatie die de dissidentenbeweging naar buiten bracht om een beeld te vormen van de mensenrechtenschending, was de Londense organisatie CAPA. Een deel van deze informatie kwam zoals eerder gezegd van de persoonlijke contacten binnen het dissidentennetwerk die dissident Viktor Fainberg, een van de oprichters van

Het echtpaar Viktor Fainberg en Marina Voikhanskaya.
Daily mail 14 april 1975, pagina 19. (Archief IISG)

de CAPA, had opgedaan voordat hij in 1974, na zes jaar te hebben vastgezet in de Sovjet-Unie, naar Engeland emigreerde. Fainberg was zelf een slachtoffer van politiek misbruik van psychiatrie en nadat hij in 1973 vrijkwam, ontmoette hij zijn toekomstige vrouw, de psychiater Marina Voikhanskaya. Zij reisde in 1975 Fainberg achterna en nam ook haar eigen netwerk en kennis met zich mee.⁴⁰ Naast deze persoonlijke contacten kon de kleine ngo uit Londen putten uit de grote hoeveelheid informatie die grotere ngo's als Amnesty International naar buiten brachten, over bijvoorbeeld de Working Commission.⁴¹ Afgaande op de publicaties in de nieuwsbrieven van CAPA, die vooral informatie gaven over de arrestatie van dissidenten die goed bekend waren binnen

de Moscow Helsinki Watch Group en de daaraan verbonden Working Commission zoals Gluzman, Podrabinek, Ponomaryov en Belov, lijkt het mij aannemelijk dat het grootste gedeelte van de informatie uit deze kanalen afkomstig was. Deze aanname wordt gesterkt doordat de CAPA vanaf de nieuwsbrieven uit 1982, het jaar dat de Moscow Helsinki Watch Group

ontbonden werd, zich aansloot bij de International Association of Political Use of Psychiatry (IAPUP). Vanaf dat moment werd bij elke nieuwsbrief van CAPA een nieuwsbulletin van IAPUP gevoegd en daarnaar verwezen voor verdere informatie.⁴²

Het voornaamste doel van de CAPA was om aandacht te vragen voor mensen die mentaal in orde waren, maar door hun religieuze of politieke denkbeelden gevangen werden gehouden in de Sovjet-Unie. Door publiciteit in het Westen te genereren was deze ngo ervan overtuigd dat ze deze mensen vrij kon krijgen.⁴³ De CAPA probeerde op verschillende manieren de informatie die uit de Sovjet-Unie was verkregen in te zetten om dit doel te bereiken. Een van de acties die naar voren kwam in de nieuwsbrieven was het schrijven van brieven, een aanpak die ook door andere ngo's als Amnesty International werd toegepast.⁴⁴ Deze brieven stuurden de leden van de CAPA onder andere naar de ambassade van de Sovjet-Unie in Londen, verschillende psychiatrische ziekenhuizen in de Sovjet-Unie en Brezjnev. Daarnaast werden er ook brieven naar de gevangenen gestuurd, bijvoorbeeld op hun verjaardag of met kerst, om te laten zien dat ze gesteund werden.

Het is interessant om te zien dat er in de eerste jaren van de ngo vooral werd geschreven over het succes van deze brieven, zoals bij de vrijlating van Plyushch en Bukovsky. In 1979 werd aangegeven dat het schrijven van brieven nog steeds werkte, maar alleen als ieder lid dit zou doen. Veelzeggend is dat er vanaf dat jaar, waarin er steeds meer dissidenten opgepakt werden, ook duidelijke instructies meegegeven werden voor het schrijven. Zo moesten de brieven politiek neutraal zijn om te voorkomen dat Sovjetautoriteiten ze in beslag namen.⁴⁵ In de twee jaar daarop werd gevraagd of ieder lid op zijn minst naar vier van de vijf genoemde dissidenten een kaart wilde sturen, want alleen dan zou het protest sterk genoeg kunnen zijn. Ook werd gevraagd of de schrijver zijn zorgen kon uiten over de psychiatrische opname, dat dit misbruik van psychiatrie geen acceptabele manier was om met medische kennis om te gaan en dat dit soort praktijken gezichtsverlies voor de Sovjet-Unie opleverden.⁴⁶ In 1982 werden de leden ook opgeroepen om hun vrienden van het werk of de kerk aan te sporen om een kerstkaart aan een gevangen dissident te schrijven. Gewone kerstkaarten en ansichtkaarten zouden hiervoor het meest geschikt zijn en de CAPA mocht niet genoemd worden in de brief.⁴⁷ Afgaande op deze informatie blijkt dat de CAPA zich steeds meer ging bemoeien met de inhoud van de brieven van haar leden.

Naast het schrijven van brieven werden er ook enkele ludieke acties bedacht zoals een discoavond, een concert en een advertentierubriek in de nieuwsbrief waarvan een deel van de opbrengst naar de CAPA zou gaan.⁴⁸ Daarnaast werden er ook openbare bijeenkomsten gehouden waar mensen die bekend waren met de misstanden binnen de Sovjetpsychiatrie zoals Voikhansaya, Bloch en de van oorsprong Tsjecho-Slowaakse toneelschrijver Stoppard op basis van hun ervaringen een beeld schetsten van de schending van de Helsinki-akkoorden.⁴⁹ Ook organiseerde de ngo meerdere keren een vreedzame demonstratie, waarbij een aantal dagen lang door leden de wacht werd gehouden bij een controversiële plek zoals de ambassade van de Sovjet-Unie in Londen. De eerste

keer dat een activiteit als deze werd georganiseerd was het doel enkel om de aandacht te vestigen op de manier waarop de Sovjet-Unie met mensenrechten omging. In de nieuwsbrief werd bij het verslag van deze wake veel aandacht gelegd op de diverse achtergronden van de aanwezigen: er waren mensen vanuit Engeland maar ook uit Polen, Litouwen en Oekraïne, waardoor het beeld werd geschetst dat deze activiteit een internationaal draagvlak had.⁵⁰ Bij deze ene demonstratie zou het niet blijven. Zo werd er onder andere in 1979 een demonstratie gehouden in Londen voor Misha, de zoon van Marina Voikhansaya. Hij mocht van de Sovjetautoriteit niet met zijn moeder mee naar Londen toen zij emigreerde. Het doel van deze demonstratie was dan ook om aandacht te vragen voor zijn situatie.⁵¹

De relatie tussen Misha, zijn moeder Voikhansaya en stiefvader Fainberg speelde een interessante rol binnen de CAPA. Misha was geen slachtoffer van politiek misbruik van psychiatrie, maar werd toch vaak opgenomen in de nieuwsbrief. Ook werden er vanuit de CAPA activiteiten rondom zijn verjaardag georganiseerd, zoals de genoemde demonstratie. Het weghouden van Misha bij zijn moeder werd gebruikt om een 'gevoelloos' beeld van de Sovjet-Unie te schetsen.⁵² Daarnaast zou de mascotte van de Olympische Spelen van 1980 in Moskou een beer zijn met de naam Misha, tot groot ongeloof van de auteur van de nieuwsbrief. Alle leden van CAPA zouden daarom hun teddybeer mee moeten nemen naar de demonstratie ter ere van Misha in 1979. Het idee hierachter was dat het publiek in het vervolg bij het zien van de Olympische mascotte aan de zoon van Voikhansaya zou denken.⁵³ Datzelfde jaar werd Misha nog met zijn moeder herenigd in Engeland, allemaal dankzij het jarenlang actievoeren van de CAPA, aldus de nieuwsbrief.⁵⁴

Uit de nieuwsbrieven van de CAPA blijkt dat deze ngo sterk afhankelijk was van de informatie die voortkwam uit de Sovjet-Unie. Deze afhankelijkheid kwam door de persoonlijke contacten met de betrokkenen, maar ook vanuit andere ngo's als Amnesty International en bovenal de Moscow Helsinki Watch Group. Het publiceren over de situaties waarin de slachtoffers van politiek misbruik van psychiatrie zich bevonden had als doel om aan de leden te laten zien welke gruwelijkheden deze dissidenten doormaakten en waarvoor de organisatie streed. Ondanks de, volgens de CAPA zelf, erg succesvolle acties kon de groep niet voorkomen dat in 1982 de Moscow Helsinki Watch Group, en daarmee haar belangrijkste informatiebron, ontbonden werd. Uit de nieuwsbrieven die tot 1987 doorliepen, blijkt ook dat steeds minder mensen hun abonnement hierop verlengden en dat de organisatie, ondanks dat zij fanatiek bleef oproepen tot het sturen van brieven, ook minder activiteiten ondernam.⁵⁵ Wat betreft informatievoorziening verwees de nieuwsbrief van CAPA steevast naar de bijgevoegde IAPUP, waardoor het erop lijkt dat met de ontbinding van de Moscow Helsinki Watch Group ook de CAPA haar bestaansrecht verloor.

CONCLUSIE

Het ondertekenen van de Helsinki-akkoorden in 1975 ontketende een onvoorziene ontwikkeling in de Sovjet-Unie. Waar Brezjnef in eerste instantie dacht de afspraken met betrekking tot mensenrechten te kunnen bagatelliseren,

bleek dit juist het belangrijkste aspect van de Helsinki-akkoorden te worden. Dissidenten in de Sovjet-Unie die zich al langere tijd anoniem bezighielden met het aanklaarten van de schending van mensenrechten, bijvoorbeeld door middel van samizdat-publicaties, konden dankzij de openingen die de Helsinki-akkoorden hen boden hun ideaal in de 'openbaarheid' in praktijk brengen. Het beste voorbeeld hiervan was de Moscow Helsinki Watch Group en de daaraan gelieerde ngo's. Doordat de Moscow Helsinki Watch Group bestond uit bekende dissidenten met prestige die ook hun eigen netwerk hadden, vormde deze groep de spin in het web tussen de dissidentenbewegingen in de Sovjet-Unie en hun contacten in het Westen. De informatie die zij verzamelden over de schendingen van de Helsinki-akkoorden speelden deze ngo's op verschillende manieren door naar het Westen.

Deze informatie werd door de ngo's in het Westen gebruikt om een beeld te vormen van de schending van mensenrechten in de Sovjet-Unie. Zoals het voorbeeld van CAPA laat zien was het transnationale netwerk tussen westerse ngo's en organisaties als de Moscow Helsinki Watch Group en de Working Commission van cruciaal belang voor die beeldvorming. Aan de hand van de informatie die CAPA via deze weg kreeg, kon ze een concreet beeld schetsen en voorbeelden geven van hoe de mensenrechten aan de andere kant van het IJzeren Gordijn werden geschonden. Logischerwijs benadrukte de CAPA het belang van haar activiteiten en het succes ervan. Maar ondanks deze succesverhalen werden naarmate de jaren tachtig dichterbij kwamen steeds meer dissidenten gearresteerd. Toen de Moscow Helsinki Watch Group als laatste belangrijke informatiebron werd ontbonden in 1982, leek het erop dat de strijd van westerse ngo's tegen het politiek misbruik van psychiatrie verloren was. Weinig mensen zouden op dat moment het beeld durven vormen dat de 'tegenstander', tegen wiens misdaden zowel de dissidenten als de westerse ngo's met hun transnationale netwerk stredden, tien jaar later niet meer zou bestaan.

Bastiaan Schoolmann volgt de onderzoeksmaster Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en is hoofdredacteur van *Skript Historisch Tijdschrift*. Hij is voornamelijk geïnteresseerd in de Europese sociale geschiedenis van de twintigste eeuw.

NOTEN

Dit paper is oorspronkelijk geschreven voor de werkgroep 'Idealisme en internationale betrekkingen, 1815-2010' dat werd gegeven door dhr. dr. J.J.V. Kuitenbrouwer in het studiejaar 2015-2016 aan de Universiteit van Amsterdam. In dit artikel zijn alle Russische namen in de Engelse transliteratie gelaten omdat deze in de gebruikte secundaire literatuur ook op deze manier zijn geschreven.

1 S. Bloch en P. Reddaway, *Russia's Political Hospital. The Abuse of Psychiatry in the Soviet Union* (Londen 1977) 31-32.

2 M. Mazower, *Governing the World. The History of*

an Idea (New York 2012) 328-329.

3 S. Moyn, *The Last Utopia. Human Rights in History* (Cambridge, MA 2012) 172.

4 C. P. Peterson, *Globalizing Human Rights. Private Citizens, the Soviet Union, and the West* (New York 2012) 1.

5 S. B. Snyder, *Human Rights Activism and the End of the Cold War. A Transnational History of the Helsinki Network* (New York 2011) 5-6.

6 D. C. Thomas, 'Human Rights Ideas, the Demise of Communism, and the end of the Cold War' in *Journal of Cold War Studies* 7 (2005) 110-141, aldaar 113.

7 Peterson, *Globalizing Human Rights*, 40.

8 S. Savranskaya, 'United Consequences. Soviet Interests, Expectations and Reactions to the Helsinki Final Act' in: O. Bange en G. Niedhart ed., *Helsinki 1975*

- and the Transformation of Europe (New York 2008) 175-190, aldaar 182.
- 9 Peterson, *Globalizing Human Rights*, 40-41.
- 10 Snyder, *Human Rights Activism*, 54.
- 11 H. Kouki, 'Human Rights as a Transnational Vocabulary of Protest. Campaigning against the Political Abuse of Psychiatry in the Soviet Union' in: H. Kouki en E. Romanos, *Protest Beyond Borders. Contentious Politics in Europe since 1945* (New York 2011) 49-66, aldaar 52.
- 12 J. Rubenstein, *Soviet Dissidents. Their Struggle for Human Rights* (Boston 1985) 150-151.
- 13 Savranskaya, 'United Consequences', 183-184.
- 14 *Ibidem*, 184.
- 15 Peterson, *Globalizing Human Rights*, 27.
- 16 B. Nathans, 'The Disenchantment of Socialism. Soviet Dissidents, Human Rights and the New Global Morality', in: J. Eckel en S. Moyn, *The Breakthrough. Human Rights in the 1970s* (Philadelphia 2014) 33-48, aldaar 40-42.
- 17 *Ibidem*, 47.
- 18 Snyder, *Human Rights Activism*, 60.
- 19 *Ibidem*, 64.
- 20 Rubenstein, *Soviet Dissidents*, 222.
- 21 L. Alexeyeva, *Soviet Dissent. Contemporary Movements for National, Religious, and Human Rights* (Middletown 1985) 341.
- 22 IISG, Archief Campaign against Psychiatric Abuse (verder CAPA) ARCH02980, 'Straitjacket. Bulletin of the Campaign Against Abuses of Psychiatry for Political Purposes' 2, 1977, 2.
- 23 Alexeyeva, *Soviet Dissent*, 352.
- 24 Rubenstein, *Soviet Dissidents*, 221.
- 25 IISG, CAPA, 'Straitjacket. Bulletin of the Campaign Against Abuses of Psychiatry for Political Purposes' 2, 1977, 3.
- 26 IISG, CAPA, 'Newsletter June/July 1978', 2-3.
- 27 R. van Voren, *Politieke Psychiatrie. Misbruik van psychiatrie in de Sovjetunie* (Kampen 1983) 41-42.
- 28 *Ibidem*, 41-44.
- 29 IISG, CAPA, 'The Working Commission to Investigate the Use of Psychiatry for Political Purposes. September 1978'.
- 30 IISG, CAPA, 'Newsletter April/May 1978', 5.
- 31 A. Podrabinek, *Punitive Medicine* (New York 1980) xiii.
- 32 Rubenstein, *Soviet Dissidents*, 274.
- 33 Van Voren, *Politieke Psychiatrie*, 55-69.
- 34 Rubenstein, *Soviet Dissidents*, 241.
- 35 Alexeyeva, *Soviet Dissent*, 367.
- 36 Bibliotheek Universiteit van Amsterdam, *Commission On Security and Cooperation in Europe. Reports of Helsinki Accords Monitors in the Soviet Union. Volume Three of the Documents of the Public Group To Promote Observance of the Helsinki Agreements in the USSR*, 90.
- 37 IISG, CAPA, 'Newsletter October 1980', 1.
- 38 Rubenstein, *Soviet Dissidents*, 274.
- 39 Alexeyeva, *Soviet Dissent*, 382-383.
- 40 M. Stuart, 'Reunited - The couple who beat Russia's mind-benders', *Daily Mail*, 14-4-1975, 19.
- 41 IISG, CAPA, 'Newsletter June/July 1978', 2.
- 42 IISG, CAPA, 'Newsletter August 1982', 1.
- 43 IISG, CAPA, Brief aan onbekende krant 6-12-1977.
- 44 Mazower, *Governing The World*, 325.
- 45 IISG, CAPA, 'Newsletter May 1979', 1.
- 46 IISG, CAPA, 'Newsletter December 1981', 5.
- 47 IISG, CAPA, 'Newsletter August 1982', bijlage 1.
- 48 IISG, CAPA, 'Newsletter February 1978', 7; IISG, CAPA, 'Newsletter April/May 1978', 1-3.
- 49 IISG, CAPA, 'Newsletter February 1978', 4.
- 50 *Ibidem*, 3.
- 51 IISG, CAPA, 'Newsletter February 1979', 3.
- 52 IISG, CAPA, 'Newsletter April/May 1978', 3.
- 53 IISG, CAPA, 'Newsletter February 1979', 3.
- 54 IISG, CAPA, 'Newsletter May 1979', 1.
- 55 IISG, CAPA, 'Newsletter December 1983', 1; IISG, CAPA, 'Newsletter November 1987', 1.